

ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

ПЕХНИК АЛЕВТИНА ВАЛЕНТИНІВНА

УДК 321.64

ПОНЯТТЯ, ТИПОЛОГІЯ ТА ПРИЧИНИ

ВИНИКНЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Спеціальність 23.00.04 – Політичні проблеми міжнародних
систем та глобального розвитку

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Одеса - 2000

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській державній юридичній академії
Міністерство освіти та науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Кормич Людмила Іванівна
Одеська державна юридична академія,
завідувач кафедри соціальних теорій.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Української
академії політичних наук Панібудьласка В.Ф.,
Київський національний університет будівництва і архітектури,
завідувач кафедри політичних наук

доктор політичних наук, професор Наумкіна С.М.,
Південно-Український педагогічний університет
ім. К.Д.Ушинського,
завідувач кафедри політичних наук

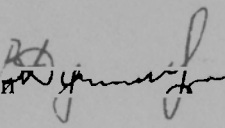
Провідна організація: Одеський інститут внутрішніх справ МВС
України, м.Одеса.

Захист відбудеться: 12 травня 2000 року о 14 годині на засіданні
спеціалізованої вченої ради К 41.086.02 в Одеській державній
юридичній академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська,
2, ауд.312.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Одеської державної
юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська,
2.

Автореферат розісланий 11 квітня 2000 року

Вчений секретар

Спеціалізованої вченої ради В.В. Дудченко.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У першій половині ХХ століття у ряді країн Європи, а пізніше в Азії, склалися політичні режими, що володіли цілим комплексом ознак тоталітаризму. Проголошуючи, у тій або іншій формі, розрив з традиціями минулого, обіцяючи побудувати на його руїнах новий “блискучий” світ, привести народи до процвітання і достатку, ці режими обрушили на них терор і репресії, втягли світ у череду кривавих війн. Крахом тоталітаризму були 1945 рік, коли потерпіла крах така його форма, як фашизм, і 1980-1990 роки, коли тоталітарні режими Східної Європи, а потім СРСР, повалилися остаточно.

Що ж проте являв собою феномен тоталітаризму? Які фактори забезпечили перемогу демократичної тенденції в суспільному розвитку? Чи можна вважати цю перемогу остаточною? Однозначних відповідей на ці питання сучасна наука не дає.

Актуальність даного дослідження визначається нагальною потребою дати науково-зважені оцінки тоталітаризму, як суспільно-політичному явищу ХХ століття, базуючись на нових концептуальних підходах до вивчення політичних процесів; необхідністю об'єктивного аналізу процесу виникнення, формування і краху основних типів тоталітаризму на основі сучасних знань і оцінок; потребою доповнення теорії і практики тоталітаризму національними особливостями більшовицької, нацистської і фашистської моделей, необхідністю поглибленого аналізу причин, сутності та форм прояву, наслідків і шляхів остаточного викорінювання залишків тоталітарного засобу соціальної організації у процесі трансформації суспільств в сучасних державах колишнього СРСР і країнах Європи; необхідністю дослідження історичних коренів тоталітарних режимів ХХ століття, їхньої появи, формування і зникнення; потребою порівняння та виявлення відмінних рис авторитаризму і тоталітаризму.

Процеси оновлення суспільства після розпаду СРСР, зламали стереотипи історичного політичного мислення, що склалися десятиліттями, зняли обмеження у використанні літератури спеціального збереження, актуалізували проблеми критичного переосмислення історичного і політичного досвіду відомих тоталітарних явищ.

Зломлене, проте не знищене до кінця тоталітарне минуле, стримує прогресивний наступ молодих демократій, нагадує про себе залишками тоталітарного і посттоталітарного мислення, ментальності, моральними нормами і політико-ідеологічними стереотипами, ностальгією за минулим порядком, авторитетом влади.

Слід відзначити, що дослідженню тоталітаризму у цілому, присвячений ґрунтовний масив наукової літератури.

Наукова розробка концепції тоталітаризму має ряд етапів, які

охоплюють різноманітні напрямки дослідження. Поняття “тоталітаризм” закріпилося в науковій літературі Заходу наприкінці 30-х років нашого століття.

Основу теорії тоталітаризму склали роботи Х.Арендт, Б. Мура, Зб. Бжезинського і К.Фрідріха, Й-В. Ревеля, Дж. Гольдфарба та ін. Серед них помітно виділяється монографія Х.Арендт “Походження тоталітаризму”, що стала своєрідною класикою. Її автор вважає, що основна причина виникнення тоталітаризму - руйнація соціально-культурних структур, пошкоджень якіх дала І світова війна. У дискусіях як західних так і наших дослідників виникає чимало запитань, що стосуються не тільки поняття “тоталітаризму” та причин його виникнення, а також взагалі існування цього явища. Цю проблему підняв у 1985 році відомий американський політолог У.Лекер у статті “Чи є зараз, і чи була коли-небудь така річ, як тоталітаризм?”. Слідом за цим питанням, напрошувалося й інше: якщо суспільствознавча концепція такий тривалий час піддається сумніву вченими, чому вона усе ж залишається в арсеналі науки?

Гострота порушеного в дисертації питання визначається тим, що до недавнього часу (до середини 80-х років) проблема тоталітаризму розглядалася у радянській літературі доволі однобічно. Спочатку “тоталітарну систему” називали “адміністративною системою”, “командно-адміністративною”, “адміністративно-командною”, “командно-бюрократичною”, “адміністративно - бюрократичною” і т.п. Але ці визначення не містять і натяку на те, коли, чому й у яких масштабах відбулося дане відхилення. Історики Г.А.Бордюгов і В.А.Козлов, застосовують таке поняття, як “адміністративно-командна система репресивного типу”; філософ А.П.Бутенко, вживає поняття “сталінський деспотичний режим”, який розшифровує як “антидемократичну, що засновується на принципі номенклатури, командно-адміністративну систему керування економікою і усім суспільством”. Г.Г.Водолазов називає сталінізм “диктатурою бюрократії”, причому в “її найбільш варварських, найбільш терористичних формах”. Ряд дослідників вводять у формулювання терміни “авторитарний” і “авторитаризм”. Л.А.Гордон і Є.В.Клюпов ототожнюють сталінізм із “авторитарно-деспотичним режимом” і т.п.

Одним з перших в СРСР термін “тоталітаризм” став вживати Ю.Н.Афанасьєв. Він вважав його науковим і застосовним до такого явища, як сталінізм. Слід зазначити, що більшість праць радянських дослідників спрямовані, як правило, на розгляд такого явища, як сталінізм. Вони не стосувалися в аналізі фашизму і нацизму, що вкрай важливо для дослідження. Крім того, ці праці, як правило, обмежувалися аналізом особистості Сталіна, його параноїдальних рис. Інколи прослизало порівняння особистості Сталіна і Гітлера, але не було порівняння політичних систем, форм правління і режимів.

Наприкінці 80-х років визначилося коло науковців, які присвятили свою діяльність даному питанню. Це передусім К.Гаджиев і В.Загладін. Вони акцентували свою увагу на макросоціальному характері тоталітарного

феномену в цілому, що дало можливість кваліфікувати це явище як одну з тенденцій загальносвітового розвитку і розробити основу відносно сучасного розуміння тоталітаризму.

Взагалі, на початку 90-х років XX століття, звернення до цієї теми або являли собою марксологічно адаптовані інтерпретації хрестоматійних західних підходів (виняток складають роботи М.Афанасьєва, Ю.Давидова, А.Новикова, Н.Сімонова), або демонстрували спроби дати феномену тоталітаризму нового пояснення на вітчизняному ґрунті (Ю.Борисов, О.Голубєв, С.Ефіров, В.Іл'їн, С.Кара-Мурза, О.Салмін). Пізніше, на цю тему з'явилися публікації А.Булока, К.Грюнберга, Ю.Каграманова, А.Кудряченка, Д.Мельникова, І.Мазурова, А.Миграняна, М.Чешкова.

В Україні питання про сутність тоталітаризму почало розглядатися вченими вже після розпаду СРСР. Слід зазначити історичні роботи таких дослідників у цій галузі як І.Біласа, В.Даниленка, Г.Кас'янова, С.Кульчицького, Ю.Шаповала. Хоча, і їхні роботи у більшості випадків охоплюють лише сталінізм, але вже його прояв в Україні. Серед політологічних праць слід відзначити роботи С.Грабовського, В.Кулика, Т.Мстельової, Г.Почепцова, О.Шморгуна, в яких піднімаються загальнотеоретичні питання, стосовно тоталітаризму як суспільно-політичного явища.

В останні роки зросла кількість дисертацій українських вчених, щодо проблем тоталітаризму. Більша їх частина присвячена тоталітарному феномену в Україні (Д.Табачник, Н.Бакланова, А.Дешиця, В.Китаєв, Л.Гриневич, О.Долженков), друга частина досліджень направлена на нацистську модель тоталітаризму (Б.Дем'яненко).

Таким чином, аналіз ступеню наукової розробки проблеми дає підстави стверджувати, що стан опрацювання вказаних питань є нерівномірним за своєю глибиною і комплексністю охоплення. І дотепер в Україні ще недостатньо ґрунтовних наукових розвідок, темою яких було б всебічне висвітлення проблеми тоталітаризму, його генези, визначення специфіки функціонування. У працях з теми тоталітаризму бракує необхідної системності, відсутня чітко визначена методика вивчення досліджуваної проблеми, що спричинило наявність багатьох невисвітлених аспектів згаданого феномену, деську поверхневості отриманих результатів, стереотипність і догматизм у підході до розв'язання аналізованих питань.

Дисертаційна робота **виконана в зв'язку з комплексною темою** "Соціально-політичний та економічний розвиток України в аспекті світових інтеграційних процесів".

Метою даного дослідження є комплексне вивчення, осмислення та системний розгляд проблеми тоталітаризму у вітчизняній і зарубіжній політичній науці, визначення сутності і засад тоталітаризму як соціально-політичного феномену, а також причини виникнення і формування тоталітарної

політичної системи. Досягнення поставленої мети стає можливим завдяки роз'язанню конкретних завдань:

- необхідно окреслити методологічне коло існуючих у сучасній політичній науці підходів щодо вивчення і роз'язання проблеми тоталітаризму, дослідити динаміку розвитку наукової концепції тоталітаризму;
- охарактеризувати феномен тоталітаризму, дати його сутнісні критерії, визначити його роль в політичній і правовій системі, суспільному бутті людини;
- провести всебічний аналіз різновидів тоталітарних режимів, особливостей процесу їх формування, функціонування і загибелі на основі аналізу сукупності документальних, мемуарних, статистичних, публіцистичних джерел;
- визначити фактори, які сприяють утвердженню тоталітарної політичної системи;
- конкретизувати категоріально-понятійний апарат проблематики тоталітаризму і авторитаризму.

Дослідження ґрунтується на використанні філософських, загальнонаукових методів у їх специфічному політологічному зрізі, а саме: аналізу й синтезу, критично-конструктивний метод, метод порівняльно-ретроспективний, історично-правовий та політичного аналізу. У дисертаційній роботі використано загальні принципи вивчення та аналізу суспільних явищ. Це насамперед: принцип цілісності, який знайшов свій вияв у визначенні поняття тоталітаризм, що внесло системоутворюючу єдність у процесі проявів тоталітаризму в усіх сферах суспільного життя, а також дозволило виділити специфіку авторської позиції щодо розглядуваних проблем; принцип історизму, який втілювався у розгляді процесів формування тоталітаризму; принцип конкретності, який знайшов своє вираження у спрямованості дослідження на поєднання конкретної багатоманітності фактів, явищ з необхідними узагальненнями, розумінням їх сутності, що виступає як єдність різноманітного. Це дає можливість автору логічно і послідовно викласти матеріал, на основі діалектичного руху від визначення вихідного поняття тоталітаризму (перший розділ), через його змістовно-теоретичне наповнення і розкриття суттєвих ознак (другий розділ), до конкретних форм прояву тоталітаризму в його типах і різновидах; принцип системності, який втілено у визначальній настанові на розгляд проблематики тоталітаризму не відокремлено від решти проблемного поля наукових політологічних досліджень, а в теоретичному і практичному контексті загальних проблем сучасних політичних інститутів і процесів, теорії держави і права, інших суміжних дисциплін, з урахуванням специфіки їх розвитку на сучасному етапі, а також останніх результатів, отриманих українськими та зарубіжними вченими у цій галузі; принцип об'єктивності, що знайшов своє закріплення у постійно здійснюваному в дисертаційному

дослідженні співставленні абстрактно-теоретичних міркувань та узагальнюючих суджень з конкретно фіксованими, практично описаними та реально існуючими фактами проявів тоталітаризму в суспільно-політичних процесах. Це забезпечує дію вимог наукової об'єктивності і теоретичної неупередженості при розгляді проблеми тоталітаризму, що виступає методологічною запорукою ефективності практичного застосування отриманих результатів. Отримана таким чином система методологічних принципів, у яких виділені загальнонаукові параметри, знайшла своє конкретне втілення, що й становить теоретичну основу даної роботи.

Для орієнтації в досліджуваній проблемі, а також для визначення місця даної дисертації в процесі наукового осмислення вітчизняних і зарубіжних досліджень різних моделей тоталітаризму використана різноманітна література. Були досліджені і проаналізовані роботи провідних радянських, російських, українських і зарубіжних політологів, істориків, соціологів, психологів, юристів, філософів. Окрім цього, при написанні дисертації використовувалися матеріали наукових конференцій, міжнародних симпозіумів, круглих столів, з'їздів, методологічних семінарів присвячених проблемам тоталітаризму, а також нормативно-правові джерела.

Наукова новизна дослідження зумовлена сукупністю поставлених завдань і полягає в тому, що:

- простежено генезу та розвиток проблематики тоталітаризму в політологічних, історичних, філософських та правових дослідженнях;
- обґрунтовано придатність використання терміну "тоталітаризм" в сучасній науці;
- на засадах комплексного підходу визначено поняття тоталітаризму і його головні критерії;
- доповнено порівняльну характеристику різновидів тоталітарних режимів;
- досліджено процес формування тоталітарних режимів;
- з'ясовані причини виникнення тоталітаризму, як соціально-політичного явища;
- обґрунтовано зв'язок тоталітарних режимів ХХ століття і стародавніх деспотій та тираній, що доповнює і багато в чому змінює погляд на цю проблему;
- визначені відмінні риси між авторитаризмом та тоталітаризмом.

В цілому новизна в дослідженні даної проблеми полягає ще й у нових наукових підходах, об'єктивному осмисленні специфіки державотворчих, соціально-економічних та політичних процесів в умовах тоталітарних режимів, зроблених на цій підставі висновках.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів дослідження визначається науковою новизною, що дає можливість поглибити розуміння феномену тоталітаризму, дозволяє представити сутність, рамки і

динаміку соціально-політичних процесів в контексті відомих тоталітарних явищ. Значення дослідження полягає у тому, що воно шляхом концептуальних узагальнень заповнює великі прогалини у вивченні тоталітарного феномену взагалі, і його типів зокрема, сприяє більш глибокому розумінню причин виникнення і еволюції конкретних типів тоталітаризму. Автору вдалося знайти схожі риси відомих тоталітарних суспільств не тільки XX століття, але й більш ранніх.

Результати дослідження мають практичну цінність при вирішенні різноманітних проблем, що постають перед посттоталітарними державами, у тому числі Україною. Зроблені в праці висновки, викладені концептуальні теоретичні положення і аналітичні матеріали, можуть бути використані в науково-дослідній роботі, у навчальному процесі вищої школи, у ході підготовки і викладання курсу політології, читання лекцій і проведення практичних занять з проблем, присвячених політичним режимам і політичним системам, при поглибленні і розширенні контактів між Україною та іншими посттоталітарними країнами.

Апробація дослідження проведена під час обговорення на засіданнях кафедри соціальних теорій Одеської державної юридичної академії. Результати дослідження викладені у виступах на міжнародних та регіональних наукових конференціях, на методичних семінарах ОДУ й ОДЮА, на аспірантських наукових семінарах та в 7 авторських публікаціях дисертанта, загальним обсягом 3,5 д.а.

Мета і завдання дослідження обумовили наукову побудову і логічну **структуру дисертації**, яка складається з вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації складає 194 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність та наукове значення обраної теми, висвітлюється ступінь її розробленості, визначається мета та завдання дослідження, виділяється наукова новизна роботи, окреслюються теоретична і методологічна основи та джерельна база дисертації, її науково-практичне значення.

У першому розділі **“Поняття і еволюція наукових концепцій тоталітаризму”** розглядаються основні теорії та моделі у тлумаченні тоталітаризму, запропоновані як провідними зарубіжними вченими, так і вітчизняними науковцями, чого вимагала внутрішня логіка досліджуваної в дисертаційній роботі проблеми. Це насамперед, визначення і науковий розгляд панівних теоретично-методологічних підходів при аналізі тоталітаризму, які були визначені в процесі політологічних, історичних, суспільно-економічних,

правових досліджень розглядуваної проблематики.

Термін “тоталітаризм” (від латинського *totus* – весь, цілий, повний) – один з найсуперечливіших у науці. Вперше в політичний лексикон його ввів італійський філософ, фашистський ідеолог Д.Джентіле, а потім й А.Роко які вважали, що пріоритетна роль держави у суспільстві полягає в тому, щоб забезпечити єдність особистості, партії, держави в ім’я досягнення вищої, національної ідеї. Держава покликана реалізувати долю націй, то й повинна мати необмежену владу і бути всеосяжною, тобто тоталітарною. Б.Муссоліні проголосив своєю метою створення “тоталітарної держави”. У Німеччині з приходом до влади А.Гітлера термін “тоталітарна держава” застосовувався окремими теоретиками (наприклад, К.Шмідтом), проте в офіційній риторикі він не прижився. Частіше вживалися такі терміни, як “корпоративна держава”, “національна держава”, “абсолютна держава”, а також “націоналізм-соціалізм” і “фашизм”, але ці поняття не були оригінальними і не давали повного уявлення про ту форму влади, яку фашистська пропаганда підносила як “новий тип держави”, що протистоїть буржуазно-ліберальному правлінню. Тому наприкінці 20-х років термін “тоталітаризм”, який передбачає більш визначене уявлення про фашизм увійшов у наукове вживання. Вже в цей період Американське філософське товариство визначало фашистський режим як тоталітарний. Згодом це поняття було піднесено у ранг політичного терміну і почало застосовуватися у працях деяких зарубіжних вчених для позначення режиму в Італії, Німеччині і СРСР.

Німецький філософ М.Вебер, російський – М.Бердяєв та італійський філософ, історик, теоретик комуністичного руху, практикуючий комуніст А.Грамші були першими, хто зініціював цілісні підходи до вивчення феномену тоталітаризму.

Радянська наука 30-х років цілком керувалася офіційними установками, що виходили від ВКП(б) і Комінтерну. Дискусії останнього в основному концентрувалися навколо питань стосовно ступені обумовленості фашизації капіталістичних країн та ролі різноманітних соціальних пластів у фашистському руслі. Ряд діячів Комінтерну /А.Грамші, П.Тольятті/, використовуючи термін “тоталітарний”, “тоталітаризм”, все ж відзначали деякі подібні риси режимів, сформованих в Італії, Німеччині і СРСР.

В 1956 році К.Фрідріхом і З.Бжезинським була запропонована концепція тоталітаризму, і хоча вона викликає суперечки, але усе ж досить об’єктивно характеризує тоталітарний режим. У результаті тривалих дискусій, відповідно придатності “тоталітарного синдрому”, його противники так і не представили жодної вартої нової концепції тоталітаризму, яка б відбивала усі суттєві характеристики останнього. Звідси можна зробити висновок: “тоталітарний синдром” цілком придатний для характеристики тоталітарного режиму, тоталітарної держави, хоча і потребує деяких виправлень та уточнень.

Зокрема, варто додати пункти, що характеризують соціально-психологічні характеристики тоталітаризму. Крім цього треба враховувати, що в країні може бути не одна партія, а множина, але вони не мають ніякого впливу на процеси, що відбуваються в державі (так звані фіктивні партії), тому що деякі держави, що мають тоталітарні риси, за Конституцією є демократичними, та по суті тоталітарними.

Головний урок дискусій про тоталітаризм полягає в тому, що в суспільно-політичному розвитку країн і народів світу мабуть існують явища, до яких тоталітарна концепція може бути прикладена з великою або меншою підставою.

У другому розділі **“Сутність та критерії тоталітаризму”** розглядаються сутнісні критерії тоталітаризму та здійснюється порівняння таких явищ, як авторитаризм і тоталітаризм, які ввійшли в активний фонд сучасної громадсько-політичної та побутової лексики найчастіше в значенні слів-синонімів та без розуміння їх точного змісту.

Тоталітарні політичні системи мають однокореневу генезисну основу з авторитарними, але є принципово відмінними. Для тоталітаризму характерне повне злиття, зрощення в єдине нерозривне ціле суспільства і держави; суспільства, держави і партії; їх разом і єдиної ідеології; економіки, політики й ідеології і т.д. У авторитаризмі ж такої тотальності може і не бути. У ньому відсутня нова, чітко розроблена ідеологія, що закликає до тотальної перебудови суспільства і людини, та ієрархічно організована партія, яка виконує державні функції. Авторитаризм використовує у своїх інтересах слабкість і нерозвиненість громадянського суспільства, але на відміну від тоталітаризму не знищує його. Тут економіка зберігає значний ступінь самостійності. Зберігається і плюралізм соціальних сил. Авторитаризм може уживатися, сполучатися як із державною так і з ринковою економікою. Перехід від авторитаризму до демократії нерідко означає зміну політичного режиму без радикальної перебудови економічного ладу, перехід же від тоталітаризму на рейки демократизації припускає корінну зміну всієї суспільної системи. Авторитарні режими за відповідних умов можуть відігравати прогресивну роль у суспільстві, яке перебуває в стані соціального протистояння, не допускають до влади відверто реакційних режимів і відіграють проміжного етапу в переході до демократичного суспільства. При неможливості провести чітку межу між тоталітарними й авторитарними режимами можна виділити так звані **“гібридні”** режими, у яких органічно сполучаються елементи як тоталітаризму, так і авторитаризму.

Автор приходять до висновку, що характеристика тоталітаризму обов'язково повинна бути комплексною. З погляду дисертанта тоталітаризм має ряд основних ознак: 1) тоталітаризм виникає в режимі, який надає якійсь одній партії монопольне право на політичну діяльність; 2) ця партія має на

озброєнні (або в якості прапора) ідеологію, якої вона надає статус єдиного авторитету, а надалі - і офіційної державної істини; для поширення офіційної істини держава наділяє себе виключним правом на силовий вплив і на засоби переконання, держава і його представники керують усіма засобами масової інформації - радіо, телебаченням, пресою; 3) більшість видів економічної і професійної діяльності перебуває в підпорядкуванні держави і стає його частиною; 4) оскільки держава невіддільна від своєї ідеології, то майже на усі види діяльності накладає свій відбиток офіційна істина; 5) у зв'язку з тим, що будь-яка діяльність стала державною і підкореною ідеології, будь-який гріх у господарській або професійній сфері відразу ж перетворюється в гріх ідеологічний, результат – політизація, ідеологізація усіх можливих гріхів окремої людини; 6) терор, одночасно поліцейський і ідеологічний.

Автор обґрунтовує, що у політичному значенні тоталітарне суспільство, особливо ХХ століття - це суспільство, у якому існує повний /тотальний/ контроль держави над усім його життям, що знаходить своє вираження в одержавленні усіх легальних організацій, не обмежені законами повноваження влади, забороні демократичних інститутів, фактичної ліквідації конституційних прав і свобод, милітаризації виробництва і всього громадського життя, жорсткі репресії у відношенні до опозиції і будь-якого інакомислення взагалі і т.п. Характерною рисою тоталітарного режиму є тотальна неправда, коли чорне в очах людей називається білим, і навпаки. У соціальному сенсі тоталітаризм робить суспільство безсуб'єктивним і в силу цього, його структура виявляється достатньо аморфною. В економіці тоталітаризм означає одержавлення економічного життя, економічну несвободу особистості. Особистість не має власних інтересів у виробництві. Відбувається відчуженість людини від результатів його праці, і, як слідство, позбавлення його ініціативи. Державою встановлюється централізоване, планове керування економікою.

Дисертант доводить, що в умовах тоталітаризму харизматичний тип влади породжує містифіковані форми, близькі до релігії, а його емоційний характер, те саме що релігійна віра, взагалі. Можливість функціонування харизматичного типу влади в тоталітарних режимах обумовлена соціально-психологічними феноменами. Автор приходить до висновку, що при тоталітарному режимі відбувається контроль за свободою думки і супроводжується придушенням інакомислення, виникненням і потім знищенням "ворогів народу", поділ на "наших" і "не наших". Створюється особливий тип людини - одна, з основних відмінних рис тоталітаризму, від всіх інших форм традиційного деспотизму, абсолютизму й авторитаризму. Тоталітаризм ставить своїм завданням повну переробку і трансформацію людини, відповідно до ідеологічних установок: сконструювання нового типу особистості з особливим психічним складом, особливою ментальністю, розумовими характеристиками і характеристиками поведінки шляхом

стандартизації, уніфікації індивідуального початку, його розчинення в масі, зведення всіх індивідів до якогось середньостатистичного знаменника, придушенню особистого початку в людині. У тоталітарному суспільстві все: наука, мистецтво, економіка, політика, філософія, мораль і відношення між статтями направляються однією ключовою ідеєю. Сутнісною характеристикою тоталітаризму є орієнтація на неподільність, тотальну єдність усіх без винятку галузей життя суспільства: ідеологічної, політичної, економічної, соціальної. Незмінним атрибутом тоталітаризму є терор. Відбувається тісний взаємозв'язок між істиною і силою, де сила визначає істину. Суть тоталітаризму – у заміні юридично законних, правових основ влади ідеологічним постулатами.

Третій розділ **“Процес формування та особливості різновидів тоталітарних режимів”** присвячується розгляду конкретних форм прояву тоталітаризму, аналізу умов і причин виникнення і розвитку тоталітарного режиму, а також визначенню механізмів його функціонування.

Були розглянуті та проаналізовані стародавні деспотії та тиранії, зокрема, держава Інків, диктатура Сули, Гераклійська тиранія часів правління Клеарха. Даний аналіз показав, що дослідженні стародавні суспільства володіють цілим комплексом ознак тоталітаризму і тому його не можна вважати тільки феноменом ХХ століття, це явище має свої історичні корені.

Автор на основі проведеного аналізу обґрунтовано доводить, що до чинників виникнення та встановлення тоталітарних режимів ХХ століття можна віднести об'єктивні, суб'єктивні, соціальні і політичні причини. До об'єктивних причин відносяться ті умови, що сформувалися на соціально-політичному фоні індустріальної епохи, що призвела до появи масових комунікацій, завдяки яким спростилася схема впливу ідеології на маси. Через засоби масової інформації проекти переробки суспільства трансформувалися в масову ідеологію, що спонукала людей до зміни соціальної реальності. До суб'єктивних причин можна віднести психологічне невдоволення людей, що було викликано бездіяльністю держави, соціальним відчуженням громадян, розпадом традиційних зв'язків і цінностей. Все це призводило до масових соціальних конфліктів, до бажання людей запобігти самотності і безцільного існування, що сприяло прийняттю ними тоталітарної ідеології. Як правило, таке бажання виникало під час соціально-економічних криз. Вони різко прискорювали процес маргіналізації і люмпенізації суспільства, формувалися прошарки населення, які найбільше сприймають і найбільше підходять для процесу встановлення тоталітаризації, як групи людей, що не мають чіткого уявлення і твердого положення в соціальній структурі суспільства, що втратили соціально-культурну і соціально-етнічну ідентичність. Все це доповнювалося відповідними політичними умовами: виникла потреба в цілеспрямованому впливі на соціально-політичний і економічний розвиток держави. Цю потребу задовольняли масові політичні партії. Серед них особливо виділялися партії з

тоталітарною орієнтацією нового типу. До політичних причин виникнення тоталітаризму слід також віднести і практичний досвід керування всіма галузями громадського життя, що був накопичений під час Першої світової війни. Згодом, саме цей політичний досвід і став у діяльності партій нового типу основою їхніх практичних дій, відповідно перебудови суспільства.

Дисертант на основі порівняння різновидів тоталітарних режимів приходить до висновку, що їх можна розділити на більшовицький, нацистський і фашистський. Вони мають ряд подібних рис, але і достатньо багато розходжень. В них присутні усі критерії концепції тоталітаризму, при різноманітних методах, принципах, цілях. Фашизм і більшовизм, фашистська ідеологія і марксизм-ленінізм мають багато спільних по своєму функціональному і системоутворюючому призначенню елементів. Зрозуміло, в марксизмі-ленінізмі у якості головного теоретичного й аналітичного інструменту трактування світової історії береться клас, то у фашизмі в якості такого служила нація. Перші, віддають моральний і теоретичний пріоритет концепції класу, а другі - концепції нації. У результаті, місце марксистських понять "додаткова вартість" і "класова боротьба", у націонал-соціалізмі займають поняття "кров" і "раса". Якщо марксизм притримується матеріалістичної /а найчастіше економіко-детерміністської/ інтерпретації історії, то для фашизму, з цього погляду, характерні антиматеріалізм, ірраціоналізм, містицизм і переконання в тому, що духовні початки, честь, слава і престиж складають могутні цілі і мотиви людської поведінки. Автор доводить, що при цьому, фашизм і комунізм були двома самостійними проявами єдиного по своїм сутнісним, системоутворюючим характеристикам особливого суспільно-історичного феномену - тоталітаризму. Тоталітаризм виявився життєздатним - із відповідними національно-історичними, соціокультурними і політико-культурними особливостями - і на Сході, як це було в Радянському Союзі і ряді азіатських країн, і на Заході, як це було в Німеччині й Італії. Незаперечним є факт близькості більшовизму і фашизму за головними параметрами. З цього погляду вражає, зокрема, майже повна синхронізація появи на історичній арені фашизму і більшовизму, правого і лівого варіантів тоталітаризму. За короткий період із незначних груп вони перетворилися у впливові суспільно-політичні спрямування, які підпорядковували своєму пануванню сотні мільйонів людей, багато країн і народів.

Порівняльний аналіз відомих тоталітарних утворень ХХ століття доводить, що за всієї різноманітності тоталітарних режимів, специфіки їх ідеології, змісту партійних гасел, суті тоталітарних структур та їх практичного функціонування відзначається очевидна подібність, яка детермінується доктринальними підходами та логікою застосування в межах всього контрольованого політичного простору насильницьких методів щодо їх реалізації. В сталінському різновиді тоталітаризму з його боротьбою за "світле

майбутнє” тоталітарне структурування йшло шляхом глибокого втручання партії-держави в усі сфери життєдіяльності суспільства (в першу чергу в політико-ідеологічну) і досягло в роки сталінізму майже повного логічного завершення. Для нацистської Німеччини з її боротьбою за реванш німецького духу виявилось достатньо політичного рівня тоталітарного структурування без глибокого втручання з боку партії – держави в соціально-класову сферу суспільства. В третьому рейху існуючий інститут приватної власності був здебільшого політизований (власники великих підприємств просто стали членами НСДАП) і загальний щодо тоталітарних держав процес одержавлення йшов на рівні мілітаризації економіки, не торкаючись її базисних структур. Стосовно ж СРСР часів Сталіна, мала місце максимально можлива уніфікація форм власності, безперечне панування державної форми власності і державної організації економічного життя. Соціально-класова структура третього рейху була елімінована незалежністю до НСДАП і формалізована за військово- мобілізаційною ознакою, хоча вона і не втрачала при цьому своїх якісних характеристик. Заперечуючи класи і класову боротьбу, нацисти виступали за їх інтеграцію в расове чи корпоративне суспільство, в якому б трудящим відводилась роль безсловесних виконавців волі нацистської партії. В СРСР часів Сталіна, більшовики культивуючи перманентну класову боротьбу в радянському суспільстві, прагнули максимально уніфікувати класову структуру держави, створюючи новий конгломерат- радянський народ. В обох тоталітарних державах процес уніфікації культурної спадщини та продукування нової національної культури йшов в загальному контексті тоталітарного системотворення і логічно завершився запровадженням в суспільстві монокультури, яка контролювалася з боку партії-держави. На відміну від радянської системи, яка припинила своє існування без відвертого силового впливу ззовні, нацистська та фашистська моделі тоталітаризму були знищені в ході Другої світової війни. Цей факт свідчить про те, що крах сталінського різновиду тоталітаризму був викликаний специфічними факторами власної еволюції і дією притаманних йому внутрішніх протиріч.

У висновках дисертації наводяться основні концептуальні положення, що впливають з комплексного дослідження проблеми доповнюючи вже сформульовані висновки в 1-3 розділах.

Розуміння і вирішення проблем тоталітаризму неможливе шляхом однобічної інтерпретації цього явища з позицій тієї чи іншої галузево-прикладної дисципліни, оскільки його специфіка диктує необхідність всебічної системної характеристики тоталітарного політичного режиму зі зверненням до її політологічного, соціологічного, економічного, психологічного, правового, культурологічного та історичного аспектів.

Реалізація системного дослідження причин виникнення тоталітаризму, його ознак та форм, структури влади, основних механізмів управління дозволяє визначити тоталітаризм як політичний режим, заснований на централізації і всеохоплюючому контролі над усіма галузями суспільного життя, який заміщає особисті інтереси громадян на суспільні і державні за для досягнення універсальної мети. Економічною основою тоталітаризму є монополізація державою функцій розпорядження виробничими ресурсами, правовою – антидемократична правова система, яка має свій вираз у заміні юридично законних, правових основ влади ідеологічними постулатами. Суть тоталітаризму - злитість, неподільність, недиференційованість різноманітних структур. Глибока соціально-економічна криза, вакуум влади, корупція, колективна озлобленість, політизація суспільства, втрата почуття безпеки, ностальгія за твердою рукою, - твердий ґрунт для відродження тоталітаризму.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Роль Конституции в тоталитарном государстве // Юридический вестник. – 1999. - №3. - С.100-103.
2. Тоталітаризм та авторитаризм (спільне та особливе) // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. Випуск 5. - Одеса. - 1999. - С.133-136.
3. Политические права и свободы граждан в тоталитарном обществе // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. Випуск 3. - Одеса. - 1998. - С.149-152.
4. Истоки фашизма (Германия) // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. Випуск 4. - Одеса. - 1998. - С.186-189.
5. Витоки та поняття тоталітаризму // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. - №3. - С.121-127.
6. Тоталитарная модель политической культуры // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. Випуск 4. - Одеса. - 1998. - С.229-233.
7. Современное положение и развитие семьи в Украине // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. Випуск 1. - Одеса. - 1997. - С.38-42.
8. Психология нацизма (немецкий случай) // Современное состояние и перспективы развития гуманитарных наук (социология, социальная психология, менеджмент) (материалы международной научно-практической конференции). - Одесса - 1997. - С.92-94.
9. Тоталітаризм: політологічний аспект // Культурно-історичні, соціальні

і правові аспекти державного управління в Україні. Частина 3. Політичні процеси в Україні: історія і сучасність (матеріали науково-практичної конференції). - Одеса. - 1996. - С.24-26.

АНОТАЦІЯ

Пехник А.В. Поняття, типологія та причини виникнення тоталітаризму. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.04 – Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. – Одеська державна юридична академія, Одеса, 2000.

Дисертація присвячена комплексному вивченню тоталітаризму як політичного феномену, встановленню причин виникнення та ствердженню тоталітарного політичного режиму.

В роботі розглядаються виникнення та розвиток наукової концепції, застосування терміну “тоталітаризм”. Проводиться аналіз різних наукових концепцій цього поняття та можливість їх застосування в сучасній науці. Здійснюється порівняння таких явищ, як авторитаризм та тоталітаризм, які ввійшли в активний фонд сучасної громадсько-політичної та побутової лексики найчастіше в значенні слів-синонімів та без розуміння їх точного змісту та розглядаються сутнісні критерії тоталітаризму.

Автор акцентує свою увагу на встановленні історичних коренів тоталітарних режимів ХХ століття. На цій підставі здійснюється розгляд деспотій та тираній минулого, проводиться їх порівняння і аналогії з тоталітарними режимами ХХ століття.

Виділяються основні критерії тоталітаризму, даються суттєві характеристики тоталітарному політичному режимі, розглядаються тенденції та перспективи виникнення та розвитку тоталітаризму на сучасному етапі.

Автором формулюються умови і причини виникнення та встановлення тоталітарного режиму, уточнюються типи та різновиди тоталітарних режимів проводиться порівняльний аналіз тоталітарних суспільств ХХ століття.

Ключові слова: тоталітаризм, тоталітарний політичний режим, концепція тоталітаризму, деспотія, тиранія, фашизм, комунізм, терор, націонал-соціалізм, авторитаризм.

АНОТАЦИЯ

Пехник А.В. Понятие, типология и причины возникновения

тоталитаризма. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук по специальности 23.00.04 – Политические проблемы международных систем и глобального развития. – Одесская государственная юридическая академия, Одесса, 2000.

Диссертация посвящена комплексному изучению тоталитарного феномена, установлению причин его возникновения и утверждения. Большое внимание автор уделит концептуальным и типологическим аспектам тоталитаризма путем сравнительного анализа основных компонентов и характеристик. Данное исследование состоит из 3 разделов.

В первом разделе “Понятие и эволюция научных концепций тоталитаризма”, раскрывается понятие и применение термина “тоталитаризм”. Автор акцентирует внимание на эволюции научной концепции тоталитаризма, в частности, на проблеме ее применения в современной науке.

Второй раздел “Сущность и критерии тоталитаризма” посвящен сравнительному анализу таких явлений как тоталитаризм и авторитаризм. Конкретизирован категориальный аппарат в научной разработке проблематики тоталитаризма и авторитаризма, которые вошли в активный фонд современной общественно-политической и бытовой лексики, как правило, в качестве слов-синонимов. Акцентируется внимание на основных критериях тоталитаризма, как сущностных характеристиках режима, а также рассматриваются тенденции данного политического феномена на современном этапе.

В третьем разделе “Процесс формирования и особенности разновидностей тоталитарных режимов” автор обосновывает тезис о том, что тоталитаризм является не только феноменом XX столетия, он имеет исторические корни (на примере древних деспотий и тираний). Уточняются типы и разновидности тоталитаризма, а также процесс их формирования. Аргументируются условия и причины его возникновения. Диссертант на основе проведенного анализа, к причинам возникновения и утверждения тоталитарных режимов XX столетия относит объективные, субъективные, социальные и политические причины. В работе делается вывод о том, что только совокупность всех условий приводит к установлению тоталитарного режима.

В диссертации аргументируется, что тоталитарный режим в чистом виде имеет всеобщий характер, который заключается в том, что партия или лидер устанавливают тотальный контроль над всеми сферами общественной жизни. Одна из важнейших характеристик тоталитаризма – это крайний схематизм и редукционизм, которые сводят все действия к одной единственной цели. Суть тоталитаризма – слитность, цельность, недифференцированность различных структур.

Ключевые слова: тоталитаризм, тоталитарный политический режим, концепция тоталитаризма, деспотия, тирания, фашизм, коммунизм, террор, национал-социализм, авторитаризм.

ABSTRACT

Pehnik A.V. Notion, typology and causes of totalitarianism beginnings. Manuscript.

Dissertation for the degree of political sciences on specialty 23.00.04 Political problems of the international systems and global development. Odessa State Law Academy, Odessa, 2000.

Dissertation is dedicated to consideration of the notion – totalitarianism, to possibility of its application, to establishment of historic roots of the totalitarian regimes of XX century, to specification of the types and totalitarianism varieties and to establishment of the conditions, which favor its beginnings. At is emphasized the basic totalitarianism criterions, give descriptions of the totalitarian political regents, consider tendency and beginnings perspective and totalitarianism development on the contemporary stage.

Key words: totalitarianism, totalitarian political routine, totalitarianism conception, despotism and tyrannies, fascism, communism, socialism, terror, authoritarianism.